

Некаторыя тэрміны запазычваліся адначасова з рускай і польскай мовамі, што выяўляе неаднолькавыя погляды аўтараў на шляхі развіцця беларускай мовы (параўн.: *арганіст* — *арганісты*, *дырыжор* — *дырыгент*, *крызис* — *крызыс*, *локайт* — *лёкайт*, *чума* — *джума*). Аднак шляхі пранікнення значнай колькасці іншамоўных тэрмінаў вызначыць надзвычай складана, асабліва калі ў іх структуры адлюстроўваецца кантамінацыя (селекцыя — параўн. руск. *селекция* і польск. *selekcja*; рэзервуар — *резервуар* і *rezerwuuar*), або калі іх фонамарфалагічны воблік супадаў у рускай і польскай мовах, пры пасрэдніцтве якіх часцей за ўсё адбывалася запазычанне (діафрагма — *диафрагма* і *diafragma*, элеватор — *элеватор* і *elewator*).

¹ Лучынка, 1914, кн. 4, с. 36. Тут і далей захоўваюцца моўныя асаблівасці тагачасных выданняў, толькі лацінка замяняецца кірыліцай.

² Наша ніва, 1908, № 8.

³ Виноградов В. В. Основные типы лексических значений слов. — Вопросы языкознания, 1953, № 5, с. 6.

⁴ Наша ніва, 1910, № 21.

⁵ Там жа, 1914, № 10.

⁶ Гутаркі аб небы і зямлі. — Пб., 1907, с. 33.

⁷ Саха, 1912, № 6, с. 16.

⁸ Беларускі календар «Нашай нівы» на 1914 год. — Вільня, 1914, с. 56.

⁹ Лучынка, 1914, кн. 4, с. 22.

¹⁰ Наша ніва, 1913, № 14.

¹¹ Лучынка, 1914, кн. 1, с. 13.

¹² Bietarus, 1913, № 14.

¹³ Наша ніва, 1909, № 12.

¹⁴ Вольная Беларусь, 1917, № 9.

М. А. ПАЎЛЕНКА

АДНАКАРЭННЫЯ РОЗНААСНОЎНЫЯ ФЕМІНАТЫВЫ Ў БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ ПАСЛЯКАСТРЫЧНІЦКАЙ ЭПОХІ

Аднакарэнныя рознаасноўныя найменні са значэннем асобы жаночага полу выступаюць у мове савецкага часу (звычайна літаратурнай) у дзвюх асноўных разнавіднасцях: а) аднакарэнныя рознаасноўныя аднасуфіксныя ўтварэнні, б) аднакарэнныя рознаасноўныя рознасуфіксныя намінацыі.

Фемінатывы першай разнавіднасці ўтвараюцца пры дапамозе суфіксаў: -к-а: *наймічка* (Бел. рс, 1928, № 6) — *наймітка* (Бел. рс, 1930, № 18)¹, *мардвінка* (БРС, 438) — *мардоўка* (там жа), *варажбітка* (БРС, 145) — *варожка* (там жа), *арабка* (БРС, 96) — *арабінка* (Рс, 1965, № 12), *купалаўка* (Рс, 1969, № 4) — *купалаўчанка* (Рс, 1970, № 11), *багачка* (Мележ. Пн, 152) — *багацейка* (там жа, 151) і г. д.; -іц-а (-ыц-а): *пайшыца* (Бел. рс, 1928, № 7) — *пайніца* (Бел. рс, 1930, № 33), *вынаходчыца* (Бел. рс, 1929, № 22) — *вынаходніца* (Рс, 1933, 28), *грамадзянныца* (Бел. рс, 1925, № 5) — *грамадчыца* (Бел. рс, 1927, № 1), *дыванішчыца* (Рс, 1964, № 10) — *дываноўшчыца* (Рс, 1972, № 9), *абіўшчыца* (БРС, 27) — *абівальшчыца* (БРС, 26), *завіўшчыца* (Рс, 1958, № 8) — *завівальшчыца* (Зв. 30.III.71), *сартоўшчыца* (Рк, 1932, № 35-36) — *сартыроўшчыца* (Рк, 1935, № 18), *свідроўшчыца* (Рс, 1946, № 2) — *свідравальшчыца* (Рс, 1947, № 10), *наведніца* (Лыньк. Вд, IV, 129) — *наведвальніца* (Рс, 1959, № 1), *заяўніца* (БРС, 323) — *заяўшчыца* (там жа), *змойніца* (БРС, 343) — *змойшчыца* (там жа), *падзённіца* (БРС, 564) — *падзёншчыца* (там жа) і г. д.

Як сведчаць факты, колькасць суфіксаў, якія ўдзельнічаюць ва ўтварэнні аднакарэннай рознаасноўнай аднасуфікснай сінаніміі, паменшылася больш як у два разы ў параўнанні з папярэднім гістарычным перыядам развіцця мовы. У мове XIX — пачатку XX стагоддзя ў сінонімаўтварэнні акрамя -к-а і -іц-а ўдзельнічалі таксама суфіксы -н'-а, -ухн-а, -иш-а (*воркуня* — *воркотуння*, *бабухна* — *бабусюхна*, *дзеву-*

ща — дзевщица). Інакш кажучы, у беларускай мове савецкага часу пры ўтварэнні аднакарэннай рознаасноўнай аднасуфікснай сінаніміі назіраецца тая ж сітуацыя, што і ў старабеларускай мове².

У мове савецкай эпохі адбылося карэннае абнаўленне рознаасноўнай аднасуфікснай сінаніміі фемінінатываў за кошт уцягвання ў працэс сінонімаўтварэння слоў, якія называюць жанчыну па яе прафесіі, спецыяльнасці, удзелу ў грамадска-вытворчай дзейнасці і г. д. Ад папярэдніх гістарычных перыядаў развіцця мовы атрыманы ў спадчыну толькі адзінкавыя сінанімічныя аб'яднанні (*наймічка — наймітка* — рад, які функцыяніруе на ўсім працягу гісторыі мовы, *варажбітка — варожка* — рад, зафіксаваны ў старабеларускай мове, але не адзначаны ў выкарыстаных намі пісьмовых крыніцах XIX — пачатку XX стагоддзя).

Ва ўзнікненні новых рознаасноўных аднасуфіксных сінанімічных аб'яднанняў знаходзяць адлюстраванне складаныя і супярэчлівыя працэсы абнаўлення і ўзбагачэння беларускай лексікі (асабліва працэсы фарміравання прафесійна-вытворчай тэрміналогіі) у савецкі час. Прыкметна змянілася ў мове савецкай эпохі ў параўнанні з папярэднім гістарычным перыядам развіцця мовы і структурнае аблічча аднакарэнных асноў, якія ўтвараюць рознаасноўныя аднасуфіксныя сінонімы.

Суфіксы -к-а і -іц-а (-ыц-а) спалучаюцца тут, як правіла, з маскуліннымі асновамі, якія адрозніваюцца ў межах сінанімічнага раду апазіцыямі: а) для суфікса -к-а: -цель/-нік (*прадстаўцель — прадстаўнік*), -сц/-чанін (*купалавец — купалаўчанін*), -ач/-цей (*багач — багацей*), Ø/-ін (*араб — арабін*); б) для суфікса -іц-а (-ыц-а): -нік/-льнік (*наследнік — наследавальнік*), -нік/-чык (*зараднік — зарадчык*), -нік/-шчык (*падзённік — падзёншык*), -льнік/-чык (*наглядальнік — наглядчык*), -шчык/-чык (*сатуратаршык — сатуратчык*), -льнік/-льшчык (*сартавальнік — сартавальшык*), -шчык/-льшчык (*абіўшык — абівальшык*).

Гэта сведчыць аб тым, што аднакарэнныя рознаасноўныя аднасуфіксныя сінанімічныя аб'яднанні фемінінатываў з'яўляюцца, па сутнасці, адлюстраваннем словаўтваральнай сінаніміі адпаведных маскулінатываў.

Да аднакарэнных рознаасноўных аднасуфіксных сінонімаў прымыкаюць асобныя сінанімічныя аб'яднанні, якія сустракаюцца ў народна-дыялектнай мове і кампаненты якіх проціпастаўляюцца адсутнасцю/наяўнасцю прэфіксаў: Ø/на-: *учыцелька* (Нарач Мядзельск. Мінск) — *научыцелька* (там жа); Ø/па-: *радзіха* (Сцяш., 412) — *парадзіха* (Сцяш., 350) — сінанімічны рад, які функцыяніраваў і ў мове папярэдняга гістарычнага перыяду. Прэфіксы, якія ўваходзяць у склад другіх кампанентаў сінанімічнага аб'яднання, належаць утвараючым асновам. Што датычыць аднакарэнных рознаасноўных рознасуфіксных фемінінатываў, то яны акрамя проціпастаўлення па асновах адрозніваюцца паміж сабой у межах сінанімічнага рада таксама апазіцыяй наступных суфіксаў: -к-а/-іц-а (-ыц-а): *бунтарка* (Таўлай, 53) — *бунтаўшыца* (БРС, 135), *бібліятэкарка* (Карп. Вл, 42) — *бібліятэтчыца* (БРС, 125), *выхавацелька* (Рс, 1963, № 1) — *выхавальніца* (БРС, 189), *грымёрка* (БРС, 217) — *грыміроўшыца* (там жа), *капачка* 'тая, што капае бульбу' (Сцяш., 216) — *капальніца* (Сцяш., 205) і г. д.; -к-а/-ух-а: *брахліўка* (Клімк., I, 204) — *брахуха* (БРС, 131), *вяхунка* (БРС, 125) — *вяхуча* (там жа), *пястунка* (Пестр. С., 163) — *пястуха* (БРС, 771) і г. д.; -к-а/-анк-а: *паляшучка* (БРС, 602) — *паляшанка* (Рс, 1970, № 11); -к-а/-ш-а: *паштарка* 'тая, што разносіць пошту' (Туча Пухавіцк. Мінск.) — *паштальёніца* (там жа); -іц-а/-ніц-а: *абіральніца* 'выбаршчыца' (Бел. рс, 1929, № 29) — *абірацельніца* (там жа); -іц-а/-ушк-а: *тарфяніца* (Рк, 1933, № 22) — *тарфушка* (Сташ., 318); -іц-а/-ц-а: *празорлівіца* (БРС, 713) — *празорца* 'ён, яна' (БРС, 712); -н'-а/-ух-а: *крыксуння* (Расторг., 141) — *крыкуха* (там жа), *лапатуння* (Расторг., 235) — *лапатуха* (там жа), *сакатуння* (Расторг., 235) — *сакатуха* (там жа); -іх-а -ых-а/-лл'-а: *ткачыха* — *ткалля*; -тух-а/-ннц-а/-л'-н'-а: *часатуха* 'часальшчыца льну' (Сцяш., 548) — *часанніца* (там жа) — *часал'ня* (там жа); Ø/-іц-а (-ыц-а): *зменная*

(Гаўр., 152) — *зменшчыца* (БРС, 342), *падліза* 'ён, яна' (БРС, 568) — *падлізніца* (там жа), *суцяга* 'ён, яна' (БРС, 902) — *суцяжніца* (там жа)³; Ø/-ix-а (-ых-а): *братавая* (Спяш., 57) — *браціха* (там жа); Ø/-ух-а: *гарбатая* (БРС, 201) — *гарбуха* (там жа).

Як паказвае аналіз, колькасць сінанімічных радоў разглядаемага тыпу некалькі паменшылася ў параўнанні з аналагічнымі аб'яднаннямі папярэдняга перыяду гісторыі мовы. Змяненні закранулі і самыя суфіксы, якія ўдзельнічаюць у сінонімаўтварэнні. Сярод гэтых суфіксаў большасць удзельнічала ва ўтварэнні сінонімаў і ў папярэдні перыяд гісторыі мовы (-к-а, -іц-а, (-ыц-а), -ух-а, -анк-а, -ніц-а, -ц-а, -н'-а, -ушк-а, -іх-а, (-ых-а). Але побач з гэтым у працэс сінонімаўтварэння аднакарэнных рознаасноўных рознасуфіксных фемінінатываў у мове паслякастрычніцкага часу ўключыліся асобныя суфіксы (-ш-а, -лл'-а, л'н'-а, -нніц-а), якія да гэтага не ўдзельнічалі ва ўтварэнні сінонімаў. Частка іх (-л'н'-а, -нніц-а) дзейнічае ў сферы дыялектнага словаўтварэння. Не адзначаны ў мове паслякастрычніцкага часу як афармляльнікі рознаасноўных рознасуфіксных сінанімічных радоў афіксы -ін'-а, -ал-а, -ец, -ечк-а, -ичк-а, якія выконвалі ўказаную функцыю ў мове XIX — пачатку XX стагоддзя.

Нягледзячы на тое, што ў асноўным захоўваецца былы склад суфіксаў, якія афармляюць рознаасноўныя рознасуфіксныя фемінінныя сінонімы, больш палавіны проціпастаўленняў, утвараемых гэтымі фармантамі, з'яўляюцца новымі камбінацыямі. З былых проціпастаўленняў у мове паслякастрычніцкага перыяду захаваліся толькі схемы -к-а/-іц-а, -к-а/-ух-а, -іц-а/-ц-а, -н'-а/-ух-а. Пры гэтым схема -к-а/-ц-а дзейнічае на ўсім працягу гісторыі мовы, астатнія ж — пачынаючы з XIX стагоддзя. Функцыяніраванне ўказаных схем проціпастаўлення падтрымліваецца ў мове савецкай эпохі, як правіла, новымі сінанімічнымі ўтварэннямі. Што датычыць утвараючых асноў, якія ўдзельнічаюць ва ўтварэнні рознаасноўных рознасуфіксных фемінінных сінонімаў, то тут захоўваюцца тэндэнцыі, выяўленыя ў мове папярэдняга гістарычнага перыяду (утварэнне кампанентаў сінанімічнага раду ад вытворчых асабовых маскулінатываў, ад асноў неасабовых назоўнікаў, назоўнікаў агульнага роду, некаторых тыпаў дзеяслоўных асноў).

З боку семантычных адносін паміж кампанентамі аднакарэнных рознаасноўных (аднасуфіксных і рознасуфіксных) сінанімічных аб'яднанняў назіраецца тое ж, што і ў аднаасноўных сінонімах⁴. Адна частка рознаасноўных сінанімічных найменняў (такіх большасць) утварае дублетныя сінанімічныя рады (*мардвінка* — *мардоўка*, *пайшчыца* — *пайніца*, *прыгожая* — *прыгажуня*, *бібліятэкарка* — *бібліятэччыца*, *абіральніца* — *абірацельніца*, *незамужняя* — *незамужка*). Другая частка рознаасноўных сінонімаў аб'ядноўваецца ў недублетныя сінанімічныя рады (*плакса* 'ён, яна' — *паксуха*, *празорца*, 'ён, яна' — *празорлівіца*, *падліза* 'ён, яна' — *падлізніца*, *часатуха* '1. Часальшчыца льну, 2. Прылада для часання льну' — *часанніца* 'часальшчыца льну' — *часальня* 'тое ж самае' і г. д.).

Супастаўленне аднакарэнных аднаасноўных⁵ і рознаасноўных фемінінатываў, улік іх структурна-семантычных асаблівасцей дае магчымасць усталяваць: 1. Структурна камбінаваныя дублетныя рады, якія аб'ядноўваюць семантычна тоесныя аднаасноўна-рознаасноўныя жаночыя намінацыі (*братавая* 'жонка брата' — *братавуха* 'тое ж' — *браціха* 'тое ж', *паштальёнка* 'разносчыца пошты' — *паштальёніха* 'тое ж' — *паштарка* 'тое ж' — *паштальёніша* 'тое ж', *бібліятэкарка* 'работніца бібліятэкі' — *бібліятэкарша* 'тое ж' — *бібліятэччыца* 'тое ж' і інш.); 2. Змешаныя структурна камбінаваныя рады, якія ўключаюць як дублетныя, так і недублетныя ўтварэнні (*крыкса* 'ён, яна' — *крыксуння* — *крыкуха*, *плакса* 'ён, яна' — *паксуння* — *паксуха* і інш.). Такая ж карціна назіраецца і ў мове папярэдняга гістарычнага перыяду.

Як паказвае аналіз, існуючая ў сучаснай беларускай мове разгалінаваная аднакарэнная сінанімія фемінінатываў з'яўляецца не толькі вынікам неўстойлівасці моўных норм, але і сведчаннем таго, што парадыг-

матычная збыткунасць ёсць адна з неабходных умоў функцыяніравання мовы, праяўлення яе натуральнага стану.

Скарачэнні

Бел. рс — «Беларуская работніца і сялянка» (1924—1931); БРС — Беларуска-рускі слоўнік.— М., 1962; Гаўр.— Леанід Гаўрылкін. Прашу звольніць мяне. Аповесці.— Мінск, 1965; Зв.—Звязда (Камплект газет за 1946—1978 гг.); Карп. Вл.—Уладзімір Карпаў. Вясеннія ліўні.— Мінск, 1961; Клімк.—Міхась Клімковіч. Збор твораў у 2-х тамах.— Мінск, 1959; Лыньк. Вд.—Міхась Лынькоў. Векапомныя дні. Раман у 4-х тамах.— Мінск, 1958; Мележ. Пн.—Іван Мележ. Подых навалыніцы.— Мінск, 1966; Пестр. С.—Піліп Пестрак. Серадзібор.— Мінск, 1963; Расторг.—П. А. Расторгуев. Словарь народных говоров Западной Брянщины. Минск, 1973; Рк.—«Работніца і калгасніца Беларусі» (1932—1941); Рс.—«Работніца і сялянка» (1946—1978); Сташ.—В. П. Сташэўскі. Шуміць бярэзінка. Аповесці, апавяданні, нарысы.— Мінск, 1963; Сцяш.—Т. Ф. Сцяшковіч. Матэрыялы да слоўніка Гродзенскай вобласці.— Мінск, 1972; Таўлай —Валянцін Таўлай. Творы.— Мінск, 1961.

¹ Тут і далей у прыкладах захоўваецца арфаграфія выкарыстаных крыніц.

² Гл.: Паўленка М. А. Нарысы па беларускаму словаўтварэнню. Жаночыя асабовыя намінацыі ў старабеларускай мове.— Мінск, 1978, с. 115—116.

³ Фемінінатывы *падлізніца, суцяжніца* можна асэнсоўваць і як утварэнні на -ніц-а ад назоўнікаў агульнага роду *падліза, суцяга*. У такім выпадку сінанімічныя рады *падліза — падлізніца, суцяга — суцяжніца* трэба лічыць аднакарэннымі аднаасноўнымі аб'яднаннямі.

⁴ Гл.: Паўленка М. А. Аднаасноўныя жаночыя асабовыя намінацыі ў беларускай мове паслякастрычніцкай эпохі.— Весн. Беларускага ун-та. Сер. 4, філал., журн., пед., псіхал., 1979, № 2, с. 20.

⁵ Гл.: Паўленка М. А. Аднаасноўныя жаночыя асабовыя намінацыі ў беларускай мове паслякастрычніцкай эпохі..., с. 17—21.

А. І. НАРКЕВІЧ

ДА ўжывання словазлучэнняў

З УЛАСНА- І АГУЛЬНА-ПРЫНАЛЕЖНЫМІ ЗАЙМЕННІКАМІ

(на матэрыяле сучасных літаратурна-мастацкіх і публіцыстычных твораў)

Сярод іменных словазлучэнняў з абагульнена-прыналежнымі займеннікамі найбольш пашыранымі і прадуктыўнымі ва ўжыванні ў розных стылістычна-жанравых разнавіднасцях сучаснай беларускай літаратурнай мовы з'яўляюцца словазлучэнні, у якіх выражаецца прыналежнасць прадметаў калектыўнаму ўладару. Пераважнасць ужывання такога тыпу словазлучэнняў абумоўліваецца з'явамі сацыяльнага, экстралінгвістычнага характару і непарыўна звязана з аб'ектыўнымі заканамернасцямі грамадскага развіцця.

На сацыяльную залежнасць моўных з'яў, звязаных з граматычным выражэннем катэгорыі прыналежнасці, яскрава ўказваюць шматлікія факты навакольнай рэчаіснасці. Характэрнымі ў гэтых адносінах з'яўляюцца выказванні вядомага беларускага пісьменніка і публіцыста Платона Галавача, які на канкрэтных жыццёвых прыкладах сваёй эпохі па-пісьменніцку трапна і дакладна адлюстравалі дыялектыку сувязей і ўзаемаадносін паміж сацыяльнымі і духоўнымі сферамі жыцця грамадства, паміж бытам людзей і свядомасцю, паміж характарам грамадскіх адносін, якія складваюцца ў пэўным сацыяльным асяроддзі, і формамі моўнага выражэння існуючых рэалій. Ён паказаў, як ва ўмовах новай сацыялістычнай рэчаіснасці змяняюцца разуменні ўласнага і агульнага, індывідуальнага і калектыўнага, як змены ў грамадскім жыцці накладваюць урэшце свой непасрэдны адбітак на мову саміх носьбітаў новай сацыялістычнай ідэалогіі. «...Мяняецца ўсё,— пісаў ён,— пачынаючы ад вопраткі на чалавеку да змен у прыродзе. ...Змяняюцца разуменні. Знікае індывідуалізм. На месца «я» індывідуалізму прыходзіць «мы», і ў гэтым «мы», у калектыве максімальнай